

РИСИ ГОСПОДАРСТВА І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕННЯ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ XII–XIII ст.

За свідченнями літопису і даними археологічних досліджень, Болохівська земля розташована у смузі Лісостепу з переходом на півночі в Полісся. Природні умови вказаного регіону Правобережної України були цілком сприятливими для розвитку землеробства і приселищного скотарства. Розгалужена система річок (Горинь, Случ, Тетерів, Південний Буг з їх притоками), безсумнівно, сприяла розвитку осілого землеробського побуту населення. Чимале значення мали і ґрунти вказаного регіону. У лісостеповій частині – це чорноземи, а в поліській – простежується перехід до дерново-підзолистих ґрунтів¹. Ландшафти Північного Поділля та Південно-Східної Волині характеризуються тісним зв'язком між поширенням глибоких чорноземів і рівнинних місцевостей і навпаки, опідзолених ґрунтів з горбистими місцевостями. Простежується поширення дібров у горбистій місцевості, а також наявність широких заболочених заплав на ріках². Осілому землеробському побуту населення регіону сприяли і кліматичні умови. Помірно-теплий агро-кліматичний район пов'язаний з Верхньобузькою та Случ-Хоморською височинами, Північний помірний – розташований на північ від Волино-Подільської височини – переважно у Погоринні³.

Матеріали археологічних досліджень Губинського городища показують, що на території Послущя у XII–XIII ст. орне землеробство було досить розвинуте. Серед залізних землеробських знарядь один цілий різак-чересло та уламок аналогічного – другого. Довжина вказаних чересел – 51 см, ширина робочої частини леза – 7 см. Масивність даних виробів, безсумнівно, засвідчує використання їх у плузі з колісним передком⁴. Аналогії різакам – череслам Губина маємо серед матеріалів болохівського Теліжинського городища⁵, Райковецького городища⁶, а також серед інших давньоруських міст і феодальних замків Південно-Західної Русі – України⁷. Другою важливою частиною плуга є леміш. Леміші відкриті при розкопках городищ у Райках⁸, Колодяжині⁹, на городищі під Шепетівкою¹⁰ та в інших давньоруських осередках Болохівської землі XII–XIII ст.

До землеробства належать і уламки кількох залізних кіс та серпів, виявлених в Губині. Ці знаряддя для збирання врожаю широко відомі серед болохівських старожитностей. Вони виявлені в Теліжинцях, на городищі під Шепетівкою¹¹, на Райковецькому городищі¹², на городищі в Колодяжному¹³, а також у літописному Дорогобужі¹⁴.

Населення Болохівської землі XII–XIII ст. вирощувало злакові (озими і ярі), бобові і технічні культури. При розкопках городища над р. Згар виявлені спалені зерна пшениці, проса та ячменю¹⁵. На Райковецькому городищі, яке загинуло, як і Колодяжинське, під час штурму монголо-татарами у 1241 р., збереглися обгорілі зерна жита, пшениці, ячменю, проса, гороху і конопель¹⁶. На Колодяжинському городищі під час досліджень зібрані обгорілі зерна жита, ячменю, пшениці, вівса, проса, гороху, маку та конопель¹⁷. Жителі Губинського городища та навколишніх поселень над річкою Случ у XII–XIII ст., безсумнівно, вирощували злакові, бобові і технічні культури. На полях сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, горох, вику, сочевицю, боби, льон, коноплі. На городах вирощували овочеві культури, а в садах – плодові дерева¹⁸. На Губинському городищі, як і інших осередках Болохівської землі XII–XIII ст., виявлені круглі кам'яні ротаційні жорна для перемелювання зерна на борошно. Їх розміри: діаметр – 0,40 м, товщина – 0,10 м.

Остеологічні матеріали, виявлені під час археологічних досліджень 1997–2003 років на Губинському городищі, вказують і на певну роль у господарстві болохівців приселищного скотарства. У Губині виявлені кістки великої рогатої худоби, коней, овець, кіз, свиней, собак, домашньої птиці. Цікаво, що кістки великої рогатої худоби складають в Губині 15%, коней – 43%, овець і кіз – 13%, свиней – 17%, собак – 9%, домашньої птиці – 3%¹⁹.

Матеріали, виявлені під час археологічних досліджень у 1997–2003 роках в Губині, засвідчують і відповідну роль ремесел. Про значний розвиток ковальської справи говорять, перш за все, масові знахідки виробів із заліза. Це цвяхи, скоби, частини дверних запорів, навісні замки і ключі до них, ключ від внутрішнього замка, кільця, кресала, ножиці для стрижки овець, вудила, кінські пута, стремена, шпори, наконечники для списів, стріл, пінцет та інші речі. Можна думати, що залізні коси і серпи, виявлені на городищі, також належать до виробів місцевих ковалів. Серед знахідок представлені і знаряддя майстра-коваля. Це залізні долота, пробійник, кліщі і молоток-ручник.

Найбільш чисельну і різноманітну серію речей на Губинському городищі складають керамічні вироби. Поряд з цілими формами посуду (горщики, глечики, мисочки) маємо і велику кількість фрагментів давньоруського посуду XII–XIII ст. За функціональним призначенням керамічний посуд представлений на Губинському городищі піфосподібними виробами для зберігання зерна та інших їстівних продуктів, кухонним і столовим посудом, очевидно, місцевого виготовлення. На окремих денцях керамічних виробів є клейма. Два з них у формі двозуба, інший – у вигляді кола

і т.п. Клейма на денцях – свідчення існування гончарних майстерень. Серед губинських горщиків присутні як волинські, так і галицькі форми, що цілком відповідає географічному, територіальному розміщенню городища на порубіжні володінь волинських і галицьких князів.

Крім того, серед керамічних форм Губинського городища присутні фрагменти привізної камфорної тари, а також окремі уламки посуду із полив'яною поверхнею. Аналогічні полив'яні вироби походять з Києва, Вишгорода, Городська і Воїня²⁰. Серед керамічних виробів слід відмітити і фрагменти плиток типу плінф, очевидно, місцевого виготовлення.

Важливими для з'ясування соціальної структури населення дитинця літописного Губина є спостереження, проведені під час дослідження жител і порожнистих клітей. З'ясовано, що поряд з одноповерховими будинками на Губинському дитинці функціонували і – двоповерхові. Це особливо яскраво простежено під час дослідження житла №6. При його спорудженні використано не тільки дерево, а й керамічну плитку (плінфу), що вкривала основу другого поверху. На місці двоповерхового житла №8 так само було виявлено уламки керамічної плитки (плінфи).

Двоповерхові будинки Губинського дитинця, безсумнівно, належали багатим сім'ям феодальної верхівки міста. Це засвідчує супровідний речовий матеріал із житла №6, в якому виявлені дві золоті бляшки – нашивки для одягу або головного убору, залізний ніж, прикрашений золотою інкрустацією, керамічну мисочку з клеймом у вигляді двозуба, а також велику керамічну піфосоподібну посудину. З цього житла походять і чимало залізних виробів, а також уламків скляних браслетів.

Показовим у цьому плані є і двоповерховий будинок (житло №1), на міжповерховому перекритті якого виявлено речовий скарб, який складався з трьох різноманітних гарнітур срібних прикрас, що відносяться до жіночого головного убору.

Спостереження за планіграфією забудови дитинця Губина показують, що житлово-господарські комплекси склали окремі садиби. Отже, садибна система забудови була характерною ознакою літописного Губина. Цікаво, що на території дитинця виявлено житлово-господарську споруду, призначення якої ми визначаємо як пекарню для випічки хліба (житло №7). Отже, у літописному Губині, на його дитинці, крім приватних садиб була і хлібопекарня, продукцією якої користувалося все населення міста.

Важливими для з'ясування соціальної структури Губина є і матеріали досліджених у 1997–2003 роках п'ятнадцяти порожнистих клітей, що входили з внутрішнього боку у конструкцію оборонного валу дитинця. З'ясовано, що переважна більшість вказаних споруд використовувалося як господарські приміщення. Але деякі з них могли бути і житлами. У цих

кліттях виявлені залишки глинобитних печей і значний побутовий речовий інвентар. З деякими із вказаних порожнистих клітей пов'язані і речові скарби (кліті №1, 7, 9). Відкриті у цих кліттях набори різноманітних срібних ювелірних виробів, що відносяться до головного убору та нагрудних жіночих прикрас, яскраво ілюструють приналежність вказаних речових скарбів до феодальної знаті літописного Губина XII–XIII ст.

За ювелірними виробами, відкритими під час досліджень 1997–2003 років, простежуються економічні та культурні зв'язки населення Губина з Києвом, Галичем, Волинськими землями. При врахуванні речей із скарбу, відкритого на городищі над р.Згар, необхідно мати на увазі і зв'язки жителів Болохівської землі з Черніговом.

Виявлені у Губині і чисельні уламки скляних браслетів. Вони коричневого, фіолетового, синього, зеленого, бірюзового, жовтого кольорів. За технікою виготовлення губинські браслети: з гладкою поверхнею, плоскі, плоскоопуклі, рубчасті і кручені. Є всі підстави вважати, що переважна більшість скляних браслетів потрапила до Губина з Києва²¹. Але можливо, що якась їх частина має і галицьке походження. Цікавими в цьому плані є залишки склоробної майстерні, яка була відкрита в одній з околиць літописного Галича, на схід від с.Вікторів²².

Існували, очевидно, і більш далекі в територіальному відношенні зв'язки населення літописного Губина з іншими давньоруськими землями. Показовою у цьому відношенні є висла свинцева печатка, яку було знайдено в Губині влітку 2003 року. Ця висла печатка належить новгородському князеві Володимиру Всеволодовичу, синові Всеволода Мстиславича, і датується вона 1136 роком²³. За даними досліджень В.Л.Яніна, на 1970 р. для домонгольського часу було зафіксовано 746 вислих печаток²⁴. Що ж до печаток князя Володимира – Іоанна Всеволодовича, то їх на той же рік було відомо 13 екземплярів²⁵. А тепер, після виходу в світ 3-го тому вказаної праці В.Л.Яніна, таких вислих печаток зафіксовано вже 25 екземплярів.

За даними родоводу руських князів, Володимир-Іван (?) Всеволодович, син Всеволода Мстиславича, зафіксований у працях Леоніда Махновця²⁶ і Леонтія Войтовича²⁷. Звертався до імені названого новгородського князя і О.М.Рапов²⁸.

На економічні та культурні зв'язки населення Болохівської землі з країнами Центральної і Західної Європи також вказують конкретні археологічні свідчення²⁹.

Про господарство та соціальні відносини в літописному Губині, як і в інших містах, замках і селищах Болохівської землі XII–XIII ст., яскраво промовляють і такі масові знахідки як залізні навісні замки та ключі до них, а також окремі ключі до внутрішніх дверних замків. Про те ж саме

говорять і численні залізні дверні навісні – закривки разом з кільцями і без них. Виявлені у Губині і залізні пута для коней, і великий навісний трубчастий замок разом з ними.

Отже, речовий комплекс з розкопок Губина 1997–2003 років, а також матеріали досліджень інших городищ регіону, яскраво свідчать про те, що населення Болохівської землі XII–XIII ст. належало до суспільств періоду розвинутих феодальних відносин. Матеріали, виявлені на дитинці літописного Губина, є вагомими і переконливими стосовно розвинутої соціальної структури болохівського суспільства XII – першої половини XIII ст. Ця структура цілком відповідала тим соціально – політичним подіям, які відбувалися на землях Південно-Західної Русі – України в зазначений період.

Серед згаданих у літописі болохівських “градів” були міста, а також феодальні замки. За своїм територіальним розміщенням літописний Губин знаходився майже у центрі Болохівської землі, поблизу шляху з Києва до Галича (у Послуччі). Хронологічні рамки існування болохівських міст і замків за літописом і даними археології – XII–XIII століття. Найбільш повно і літопис, і археологічні матеріали фіксують функціонування і загибель болохівських “градів” у середині XIII ст., коли в регіоні відбулися з одного боку навали орд Батия, Куремси і Бурундая, а з другого – каральні військові акції проти болохівських сепаратистських правителів Данила Галицького. Військові каральні походи Данила були обумовлені тим, що “зоставили їх, (болохівських князів), татари, щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю і проса. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони от татар велике сподівання мали”³⁰.

Губин, що згадується в літописі під 1241 р., – один з найбільших болохівських “градів”. Його площа становить 4,6 га. Для порівняння: городище під Шепетівкою займало 3,6 га, Теліжинецьке городище – 3,5 га, Любарське – 2,86 га, Колодяжинське – 1,8 га, городище на р.Згар – 1,3 га, Райковецьке – 1,25 га³¹.

Оскільки Губинське городище, на відміну від замків, має чотирихосьольне історико-топографічне планування, то його ми оцінюємо як залишки давньоруського міста XII–XIII ст. За межами укріпленої частини Губина простежені і рештки підгороддя. На фоні великих міст – центрів князівств таких як Київ, Галич та ін. площа літописного Губина порівняно невелика. Але ми виходимо з специфіки Болохівської землі, на якій функціонували невеликі за площею міста і феодальні замки. Ці міста, в тому числі і Губин, за класифікацією, яку розробив П.П.Толочко, можна віднести до третьої групи. Укріплена площа цих міст дорівнювала від 2,5 до 10 га³².

Важливо з’ясувати, по-можливості, роль військової дружини в історії Губинського дитинця. На городищі виявлені окремі залізні пластини дос-

піху – від панциря, наявні також наконечники списів і стріл, залізні шпори дружинника-вершника і стремена верхового коня. Ці матеріали, разом з аналогічними, виявленими на інших городищах Болохівської землі, незаперечно вказують на відповідну роль військової дружини у житті болохівських міст XII–XIII ст.

Дружинники літописного Губина, очевидно, брали участь у керівництві роботами по спорудженню фортифікацій. Зазначимо, що система фортифікацій Губина була добре продумана і реалізована за єдиним планом і у порівняно невеликий проміжок часу, приблизно в один рік бо розтягувати будівництво на кілька років було недоцільно з воєнних міркувань³³. Дослідники Воїнського городища підраховали, що на будівництві оборонних споруд там повинно було працювати одночасно протягом всього будівельного сезону не менше 2 тисяч чоловік³⁴. Площа дитинця і посаду у Воїні становила 27,6 га³⁵. Оскільки площа Губинського городища складає всього 4,6 га, то кількість людей, які споруджували фортифікації, могла бути значно меншою – приблизно 350–400 чоловік. Зрозуміло, що крім військового гарнізону в спорудженні укріплень Губина брала участь більшість жителів міста та його найближчої округи, тобто населення, яке перебувало під владою військово-феодальної адміністрації літописного Губина.

Територіальне розміщення Болохівського князівства, як відомо, досить специфічне. Це регіон, який був розташований на порубіжжі Київщини, Галичини і Волині. Встановити адміністративно-територіальний устрій в середині болохівського суспільства досить складно, оскільки літопис з цього приводу подає одне і до того ж дуже скупе повідомлення. Ідеться про “Меджибожську волость”³⁶. Виходячи з цього літописного повідомлення, можна думати, що Болохівська земля у XII–XIII ст. була розподілена на волості. У літописній розповіді під 1241 роком зазначено, що Данило Галицький провів каральну військову експедицію проти семи болохівських міст: “Деревич, Губин і Кобудь, Кудин, Городець, Божський, Дядьков”³⁷. Можливо, що саме ці міста і були центрами відповідних волостей. На чолі кожної волості міг стояти “князь” (боярин-олігарх). Адже в літописі, коли ідеться про “князів болохівських”, то вони називаються у множині, без вказівки конкретних імен.

Літописний Губин, на нашу думку, предстає в світлі археологічних досліджень 1997–2003 років одним з важливих центральних (волосних) міських центрів Болохівської землі XII–XIII ст. Його соціально-політичний статус з’ясовується і при врахуванні матеріалів інших “градів” регіону. Показові у цьому плані речові скарби з Болохівської землі (городище під Шепетівкою, городище на р.Згар, Теліжинецьке городище, літописні Воз’ягель і Губин). Ці скарби свідчать про глибоке соціальне розшарування

у суспільстві болохівців. Разом з цим, вони дають можливість з'ясувати напрями економічних і культурних зв'язків жителів Болохівської землі. Наприклад, персні, виявлені у складі скарбу з городища на р.Згар, мають зображення князівських знаків Рюриковичів, які указують на генеалогічні зв'язки окремих представників верхівки Болохівської землі з Чернігівськими та Київськими князівськими династіями³⁸.

Цікаво було б з'ясувати співвідношення правлячої боярської олігархії Болохівської землі з обцинними традиціями громад, які в Галицькій землі та інших районах Південно-Західної Русі – України XII–XIII ст., безсумнівно, були досить розвинутими. Історики вважають, що саме болохівські громади на чолі з “князями” (боярами-олігархами) зробили самостійний крок і вступили в контакт з монголо-татарами, аби почувати себе автономно і не коритися князівській владі Галицько-Волинської держави. Не дарма в історичній традиції за Болохівською землею закріпилася і назва – люди татарські, що відбиває конкретні реалії взаємин феодальної верхівки населення регіону з ординськими баскаками, які, безсумнівно, були присутні у всіх найважливіших міських центрах регіону.

Враховуючи свідчення літопису, а також наявні матеріали археології, під назвою “Болохів” слід, очевидно, розуміти не тільки місто, а й землю, регіон. Літописець фіксує під вказаною назвою і місто, і територію Болохівської землі XII–XIII ст.³⁹. Особливістю Болохівської землі і в територіальному розміщенні і щодо її соціально-політичного статусу є переплетіння інтересів правителів XII–XIII ст. Галицько-Волинського, Київського і Чернігівського князівств. За умов феодальних усобиць і сформувалося “буферне” утворення – Болохівська земля. Боярське олігархічне управління Болохівської землі (“князі болохівські” за літописом) блокувалися, як вже зазначалось, у середині XIII ст. з монголо-татарами. Однак, на території Болохівської землі маємо і приклади мужньої боротьби рядового населення регіону проти ординців (Райковецьке городище, літописний Колодяжин, городище під Шепетівкою, городище на р.Згар, городище поблизу Теліжинець та ін.).

Отже тільки історична конкретика, що впливає з повідомлень літопису та археологічних матеріалів, може допомогти у з'ясуванні того, хто спалив “гради” болохівців. Активну роль у цьому відіграли монголо-татари, але приклав до цього руку і Данило Галицький, щоб остаточно підкорити своїй владі болохівських правителів-сепаратистів.

Важливе місце у історії літописного Губина і Болохівської землі в цілому займає символіка, яка пов'язана з певними традиціями Південно-Західної Русі. Ідеться про відбиття у пам'ятках матеріальної культури відповідних геральдичних зображень. Ми уже згадували геральдичні зображен-

ня на персях-печатках з городища над р.Згар, які знаходять аналогії у гербових знаках черняхівських князів⁴⁰. У цікавій статті О.Алфьорова розглянуто питання про рід Болохівських князів та їх геральдику⁴¹. Дослідник переконливо доводить, що геральдичні зображення двозубів на згаданих персях-печатках належали болохівським князям, які належали до роду Рюриковичів⁴². Болохівські князі, на думку О.Алфьорова, були з роду чернігівських Ольговичів⁴³.

Під час досліджень Губинського городища, як вже зазначалось, у двоповерховому житлі №6 було виявлено керамічну мініатюрну мисочку, на денці якої зображено клеймо у вигляді двозуба. Вказане клеймо якоюсь мірою повторює геральдичні зображення на персях-печатках з городища над р.Згар. Можливо, що виявлене у багатому будинку боярина, клеймо на мисочці символізує геральдичний знак Болохівської землі і Губина, як одного з важливих її міських центрів.

Але зображення тризубів і двозубів відомі також на території Галичини і Волині. Так, наприклад, бронзова пластина з зображенням тризуба походить з території давньоруського Галича. Знайдена вона в урочищі “Золотий тік”⁴⁴. Серед гончарних клейм літописного Дорогобужа також є зображення двозубів і тризубів.⁴⁵ Це означає, що гербові знаки Рюриковичів були досить поширені в усьому регіоні Південно-Західної Русі – України XII–XIII ст.

Тому цілком можливо, що боярська верхівка Болохівської землі могла запозичити вказані геральдичні символи не тільки з Чернігівщини і Київщини, а також і з території Волині та Галичини. Вказана версія базується і на тому, що галицькі бояри у XII–XIII ст. часто виступали проти центральної князівської влади, підкреслюючи родовитість свого походження, економічну і політичну силу. У тому ж самому напрямі могли діяти і “князі болохівські” (бояри-олігархи), використовуючи геральдичні знаки Рюриковичів з тим, щоб піднести власний імідж серед князівств Південно-Західної Русі XII–XIII ст.

Важливим є і питання внутрішньої та зовнішньої торгівлі у суспільстві болохівців. Період XII–XIII ст. стосовно різних земель Русі у нумізматичній літературі прийнято називати “безмонетним”. У XII ст. з обігу давньоруських земель майже повністю зникає карбована монета, натомість у скарбах зустрічаються так звані монетні гривні⁴⁶. З Дорогобужа походить дві такі срібні гривні⁴⁷. Можливо, що і у болохівському суспільстві такі срібні гривні також використовувалися. Про те, що торгівельні операції мали місце на болохівських городищах, свідчать знайдені тут овруцькі шиферні пряслиця, київські скляні браслети, срібні сережки київського типу, привізна амфорна тара і т.п. Існували і певні напрями зовнішньої торгівлі

з країнами Центральної та Західної Європи⁴⁸. Розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі сприяло саме географічне розташування Болохівської землі. Через ці землі проходив транзитний торговий шлях, що сполучав Київ з Центральною та Західною Європою. Через болохівські землі пролягав і торговий шлях, який зв'язував давньоруське Пониззя із Зхідною Волинною та Києвом. Літописний Губин був одним з важливих осередків вказаної транзитної торгівлі. З Галицької землі на Волинь, і в регіон Болохівської землі зокрема, завозилися сіль – один з важливих товарів у внутрішній і зовнішній торгівлі Південно-Західної Русі – України у XII–XIII ст.

Таким чином, у населення Болохівської землі існував внутрішній та зовнішній ринок. Внутрішній ринок базувався переважно на обміні продуктів землеробства і тваринництва на вироби ремісників. Розвинутою була міжрегіональна торгівля, на що вказують знахідки окремих ювелірних виробів та культових предметів київського походження, а також шиферних пряслиць з Овруча. Важливу роль відіграв вже згаданий транзитний торговий шлях між Києвом, Центральною та Західною Європою.

Кілька зауважень необхідно висловити і з приводу духовної культури, релігії населення літописного Губина і Болохівської землі XII–XIII ст. в цілому. Під час розкопок в Губині виявлені бронзові хрести-енколпіони, а також звичайні натільні хрестики з бронзи та каменю. Аналогічні знахідки представлені і на інших городищах регіону (городище над р.Згар, Теліжинецьке городище, городище під Шепетівкою та ін.) Виявлені також кам'яні християнські іконки (городище під Шепетівкою, Теліжинецьке городище). Наявні і металеві змійовик та медальйони з зображеннями святих Михайла, Назарія (городище над р.Згар). Ці речі незаперечно засвідчують, що губинське населення, як і всі жителі Болохівської землі, дотримувалося традицій християнської православної релігії. Матеріали Губинського могильника також фіксують панування християнського обряду у місцевого населення XII–XIII ст. Разом з цим, як і на інших давньоруських землях, у болохівців паралельно з християнством простежуються і певні язичницькі елементи, пов'язані з давньою народною традицією. Це яскраво проявилось у орнаментиці деяких ювелірних виробів (браслети-наручні з городища над р.Згар, а також колти з Губина, городища над р.Згар, Теліжинецького городища, городища під Шепетівкою та ін.). В орнаментиці вказаних ювелірних виробів, безсумнівно, присутні різні язичницькі символи, пов'язані з дохристиянськими народними обрядами⁴⁹. Аналогічно пережитки язичницької ідеології простежуються і за матеріалами поховальної обрядовості у різних регіонах Київської Русі⁵⁰.

Для з'ясування соціально-політичної структури населення Болохівської землі велике значення мають взаємини, що існували між Галицько-Волин-

ським князівством і болохівськими правителями. Як вже зазначалось, феодалні усобиці з участю Київського, Чернігівського і Галицько-Волинського князівств були своєрідним соціально-політичним фоном подій, що відбувалися у Болохівській землі XII–XIII ст. До цього слід додати і сепаратистські тенденції галицького боярства, яке об'єктивно виступало союзником болохівських правителів у боротьбі проти центральної князівської влади Галицько-Волинської держави.

Стосунки болохівських правителів з Галицько-Волинським князівським осередком, як показують дані літопису, були досить складними. Цьому сприяли також економічно і політично міцні угруповання галицьких бояр. З літопису відомо, що у 1221 р. боярину Судиславу було дано в управління місто Звенигород⁵¹. А у 1229 р. цей же боярин намагався захопити Пониззя з м.Бакотою. Воевода галицького князя Данила Романовича – Дем'ян прогнав Судислава і відновив спокій у Подністров'ї⁵². У складні для Південно-Західної Русі часи (1240–1241 рр.) пов'язані з ординським нашестям, галицькі бояри розділили між собою землі і стали в них правити як незалежні господарі⁵³. “Доброслав же Судич, попів онук, укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в (город) Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління”⁵⁴.

У колізіях боротьби болохівських правителів проти Данила Романовича в літописі згадується Пониззя і Бакота. Під 1241 р. літописець розповідає, що “... Ростислав (Михайлович) зібрав князів болохівських і останок галичан (і) прийшов до (города) Бакоти. Але Курило-печатник був тоді в Бакоті, посланий Данилом-князем і Васильком списати грабунки нечестивих бояр, (і) він утишив народ”⁵⁵.

Прагнучи до політичної самостійності, правителі Болохівської землі пішли на пряме блокування з ординцями. У літописі показано головну причину військового походу Данила Романовича на болохівських князів у 1241 р. – “... бо zostавили їх, (болохівських князів), татари, щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю і проса. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали”⁵⁶. Літопис перераховує ті болохівські “гради”, якими оволодів Данило Романович: “Деревич, Губин і Кобуд, Кудин, Городець, Божеський, Дядків”⁵⁷. І далі – “... Звідти ж він (Данило), пішов назад, пограбувавши землю Болохівську і поपालивши ...”⁵⁸.

Деякі болохівські “гради” були піддані фатальному розгрому і спаленню татаро-монголами, про що чітко зазначено в літописі: “І прийшов він (Батий. – І.В.) до города Колодяжина, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були”⁵⁹. Крім літописного Коло-

дяжина, розташованого у Послуччі, ординці, очевидно, знищили Райковецьке городище на р.Гнилоп'яті, городище під Шепетівкою, а також городище на р.Згар поблизу Деражні і Теліжинецьке – недалеко від Старої Синяви⁶⁰.

Отже, як бачимо, ідеться про непрості взаємини між правителями Болохівської землі і князівською владою Галицько-Волинської держави. Військовий похід Данила Романовича на Болохівську землю у 1241 р. мав на меті придушити протидію централізації Галицько-Волинського князівства. Цей похід одночасно повинен був приборкати і непокірних галицьких бояр та їх прибічників у Пониззі, зокрема – в регіоні літописної Бакоти.

У соціально-економічному і політичному розвитку суспільства Болохівської землі XII–XIII ст. знайшов своє відображення специфічний феномен соціуму, який займав “буферну” смугу між Київським і Галицько-Волинським князівствами. Наявні в окремих ювелірних виробках геральдичні знаки указують на присутність серед болохівської боярсько-олігархічної верхівки традицій Київського і Чернігівського князівств⁶¹. Відомо, що протягом історії Київської Русі переміщення князів було звичайною справою⁶². Разом з представниками князівських сімей на нові землі переселялося і їх найближче оточення⁶³.

Разом з цим загальний характер матеріальної і духовної культури населення Болохівської землі тяжіє і до надбань Галицько-Волинського князівства. Тому не дивно, що Данило Романович, караючи представників боярської олігархії Болохівської землі, які зрадили йому і блокувалися з татаро-монголами, разом з цим був зацікавлений у збереженні основної маси людей – жителів вказаного регіону. Невипадково, що після подій 1241 р. він у 1257 р. разом з Васильком організує новий похід, щоб приборкати “князів болохівських” і остаточно включає ці землі до складу Галицько-Волинської держави.

Що ж стосується рядового населення Болохівської землі, то воно, безсумнівно, було місцевим, корінним, автохтонним. Його коріння – у пластах історії Дулібсько-Волинського союзу. У археологічних матеріалах Болохівської землі XII–XIII ст. відчутно простежуються риси літописних племен: волинян і древлян. За М.С.Грушевським, болохівські князі очолювали незалежні від будь-якого князя міські й сільські общини. На його думку, “князі болохівські” були поборниками обласної автономії та рішучими противниками централізованого державного ладу. Болохівські правителі, як зазначав вчений, репрезентантами князівсько-дружинного ладу не були, а були князями в значенні переддружиннім⁶⁴. З цим можна погодитися тільки частково, маючи на увазі специфіку розвитку “буферної” Болохівської землі. Але, разом з цим, речові скарги, які виявлені на різних горо-

дищах – містах вказаного регіону стоять на рівні коштовностей, якими володіли князі Галицько-Волинського, Київського та Чернігівського князівств. М.С.Грушевський писав свою працю тоді, коли речові скарби з Болохівської землі ще не були відомі. Відкриті у 70–90-х роках ХХ і на початку ХХІ ст. речові скарби Болохівської землі незаперечно вказують на приналежність їх до боярського олігархічного осередку феодалів Південно-Західної Русі – України ХІІ–ХІІІ ст. Цікаво, що Ю.Й.Сіцинський, який також звернувся до історії Болохівського князівства, оцінював “князів болохівських” як бояр-олігархів, що використали складні соціально-політичні умови, які склалися на землях Південно-Західної Русі ХІІ–ХІІІ ст.⁶⁵

Примітки

1. Природа Хмельницької області / За редакцією доктора географічних наук, професора К.І.Геренчука. – Львів, 1980. – С.91, 97, 99.
2. Там же. – С.125.
3. Там же. – С.63-64.
4. *Довженко В.Й.* Землеробство Древньої Русі. – К., 1961. – С.79-81.
5. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Кам’янець-Подільський, 2001. – С.21, Рис.5: 1-3.
6. *Гончаров В.К.* Райковецкое городище. – К., 1950. – Табл.IV, V.
7. *Пескова А.А.* Древнерусский город Изяславль XII-XIII вв. (по материалам городища у с.Городище близ Шепетовки) / Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Л., 1988. – 18 с.
8. *Гончаров В.К.* Назв. праця. – Табл.IV-V.
9. *Юра Р.О.* Древній Колодяжин // Археологічні пам’ятки УРСР. – Т.ХІІ. – К., 1962. – С.97, Рис.28:1.
10. *Пескова А.А.* Назв. праця.
11. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – С.21, Рис.8: 4-13.
12. *Гончаров В.К.* Назв. праця. – Табл.VI-VII.
13. *Юра Р.О.* Назв. праця. – С.97, Рис.28: 7, 8.
14. *Прищепя Б.А. Нікольченко Ю.М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в Х-ХІІІ століттях. – Рівне, 1996. – С.155, Рис.21: 1-3; С.159, Рис.25: 1; С.172, 176.
15. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – С.22, Рис.6: 1-3.
16. *Гончаров В.К.* Назв. праця. – Табл.ІІ, ІІІ.
17. *Юра Р.О.* Назв. праця. – С.96.
18. *Довженко В.Й.* Землеробство Древній Русі. – С.129.
19. Визначення кісток тварин здійснила доцент кафедри анатомії Кам’янець-

Подільської державної аграрно-технічної академії О.М.Кондрат.

20. *Макарова Т.И.* Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси // Свод археологических источников. – Вып.Е1-38. – М., 1967. – С.35-36.

21. *Щапova Ю.Л.* Скляні браслети Київщини // Археологія. – Т.ХХІ. – К., 1968. – С.106-117.

22. *Довженко В.И.* Селища и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА АН УССР. – Вып.4. – К., 1955. – С.12-13.

23. *Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X-XV вв. – Т.І. Печати X – начала XIII в. – М., 1970. – С.194, Табл.13: 138.

24. Там же. – С.14.

25. Там же. – С.110, 125.

26. Літопис Руський. За Іпатським списком / Переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С.475. На стор.190 цієї праці (позиція 298) приведено графічне зображення вислої печатки Володимира Всеволодовича.

27. *Войтович Л.В.* Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. – К., 1992. – С.83; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). – Львів, 2000. – С.601.

28. *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977. – С.157.

29. *Якубовський В.І.* Західноєвропейські пам'ятки в матеріалах болохівського городища поблизу м.Шепетівки // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.4(6). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.108-112.

30. Літопис Руський ... – С.399.

31. *Винокур І.С.* Літописний Губин в системі Болохівської землі // Давня історія України і суміжних регіонів. – Carpatica – Carpatika. – Вип. 13. – Ужгород, 2001. – С.233.

32. *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С.197.

33. *Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О.* Древноруське місто Воїнь. – К., 1966. – С.107.

34. Там же.

35. Там же. – С.18.

36. Літопис Руський ... – С.221.

37. ПСРЛ. – М., 1962. – Т.П. – С.792. Літопис Руський ... – С.399.

38. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – С.62, 63, 65, 69.

39. Літопис Руський ... – С.397-399.

40. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – С.58, Рис.32: 1-5.

41. *Алфьоров О.* До питання про рід Болохівських князів та їх геральдику // Болохівщина: земля і люди. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Велика Волинь”. – Т.20. – Хмельницький, Стара Синява, Любар, 2000. – С.85-91.
42. Там же. – С.88, Рис.8.
43. Там же. – С.90.
44. *Пастернак Ярослав.* Старий Галич. – Краків, Львів, 1944. – С.201, Рис.84.
45. *Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М.* Літописний Дорогобуж. – Рівне, 1996. – С.218, Рис.84: 26, 35, 37.
46. *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С.47.
47. *Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М.* Назв. праця. – С.179, – Рис.45.
48. *Якубовський В.І.* Західноєвропейські пам’ятки ... – С.108-112.
49. *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С.692, 696, 697, 698, 699, 708, 709, 711, 715, 723-725.
50. *Моця О.П.* Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів). – К., 1993. – С.74-103.
51. Літопис Руський ... – С.378.
52. *Винокур І.С., Горішній П.А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам’янець-Подільський, 1994. – С.248.
53. Там же. – С.249.
54. Літопис Руський ... – С.398.
55. Там же. – С.399.
56. Там же.
57. Там же.
58. Там же.
59. Там же. – С.397.
60. *Гончаров В.К.* Назв. праця. – С.137-142; *Пескова А.А.* Назв.праця; *Якубовський В.І.* Основні центри Болохівської землі // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.1 (3). – Кам’янець-Подільський, 1997. – С.14-32.
61. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – С.58, Рис.32.
62. *Моця О.П.* Назв. праця. – С.73.
63. Там же.
64. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – К., 1993. – С.155-157.
65. *Сецинский Евфимий.* Болоховское княжество (1150–1257). – Хмельницький, 2004. – С.22-23. Автор вдячний Анатолію Трембьцькому за те, що він відшукав у архіві рукопис Ю.Сіцинського та опублікував його, додавши до нього і свою передмову.